

ՀԱՐ. ԱՐՐԱՀԱՄՅԱՆ

ՆՅՈՒԹԵՐ ԱՐՈՎՅԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

Ստորև տպագրվող նյութերը (երկու ամբողջական գործ և մի քանի պաշտոնական գրություններ) հայտնաբերված են Հայկ. ՍՍՈՒ Ժողովրդագրության կից Պետական Զեռագրատան (Մատենադարան) արխիվային բաժնից:

Գրություններից առաջինը, որ Հովհաննես կաթողիկոսի կողմից ուղղված է Ստեփաննոս Խալսկոպոս Արղուշյանին (ընդունված է 1870 թ. փետրվարի 1-ին) վերաբերում է Արղուշյանին Թբիլիսիից Էջմիածին փոխադրելու գործին, հետաքրքիր է, որ այդ գործը կաթողիկոսի կողմից հանձնարարվել է Սինոդի պրոկուրորին:

Մնացած գրություններից երկուսը՝ Ներսես կաթողիկոսից ուղղված են Սինոդի ատենապետի պաշտոնակատար Բարսեղ արքեպիսկոպոսին, իսկ երկուսը, վերջինի պատասխաններն են և վերաբերում են գերմանացի գիտնական Արիֆի Էջմիածին ուղևորվելուն և նրան ցույց տալիք օժանդակությանը: Ներսեսն առաջարկում է այդ գործին մասնակից դարձնել Արղուշյանին, «որ գիտակ է որպէս բաղում հանգամանաց դաշտաց և լերանց Արարատայ, մանավանդ լերինն Մասեաց՝ ախպէս և լեզուի նոցա», միաժամանակ հայտնելով թե այդ մասին առանձին գրել է նաև Արղուշյանին:

Բարսեղ արքեպիսկոպոսի նամակները վերաբերում են Արղուշյանի ուղեկցությամբ Արիֆի Էջմիածին ժամանելուն և նրանց հետագա ճանապարհորդությանը:

Մյուս գործը կազմված է Էջմիածնի Սինոդի պրոկուրորի գրասենյակում, պրոկուրորի պաշտոնակատար Մատինովից՝

Անդրկովկասի կառավարչապետին ուղղված դանոսի հիման վրա: Բանն այն է, որ Պարոտի հետ Մասիսի գաղաթը բարձրանալուց հետո, Արղուշյանին սկսեցին հալածել ոչ միայն Էջմիածնի սեպուխները, այլ նաև ամեն տեսակի ու գույնի խավարամիտ, անվեղար կրոնավորները, դրանցից ոմանք խուլ մրթմրթում էին, ոմանք բացարձակ զայրույթ հայտնում և «անաստված» Արղուշյանին գեթ Հայաստանից հեռացնելու միջոցներ որոնում:

Այսպիսի վերաբերմունքն ընդգեմ Արղուշյանի ունեի իր հիմնավոր պատճառը: Արղուշյանը առաջին հայ մարդն էր, որ գործնականորեն քամուն տվեց Մասիսի գաղաթի անհասանելիության և Նոյի տապանի կրոնական առասպելը. նա խարխիւց այդ առասպելի հիմքը, առասպել, որը դարեր շարունակ ճարպկորեն օգտագործվում էր թե հոգևոր և թե աշխարհիկ տիրապետողների կողմից, աշխատավոր մասսաներին հիմարացնելու, անարգել շահագործելու համար: Այդ էր պատճառը, որ երկար ժամանակ թե Հայաստանում, թե Ռուսաստանում և թե Եվրոպայում տիրապետող կարծիքն աշխատում էր ժխտել Մասիսի գաղաթը բարձրանալու փաստը: Զարմանալի չէ, որ Մատինովը իր դանոսում գրում է.

«Покорнейше прошу Ваше Высочайшее превосходительство, обратить внимание на поступок Титулярного советника Абоянова¹, переведенного в Эривань из смотрителей Тифлисского Училища, приказав, кому следует, объявить ему,

¹ Բնադրում ամենուրեք աշխատ

чтоб он если не остыла еще в нем страсть встречать всех вояжеров и быть им указатель, с коим он, как уверял, не оставил в покое и Ноев Ковчег, то по крайней мере, заводя их в Эчмиадзинский монастырь, не помрачал бы славы гостеприимного нашего духовенства, толиком упрямством и неосторожными своими поступками».

Դանտսի համար առիթ է ծառայել հետևյալ դեպքը. 1843 թ. օգոստոսի 27-ի երեկոյան, ճանապարհորդ Բարոն Հակոբյանը և Արովյանը ժամանելով Էջմիածին, հյուրընկալություն են խնդրում Մատինովից և նրա արհամարհական, մերժողական վերաբերմունքը նկատելով, հեռանում են վանքից և հյուրընկալվում դյուղում, չմոռանալով այդ մասին գրավոր հայանել Անդրեկովկասի կառավարչապետին, որն այդ առիթով հետազոտում բացատրություն է պահանջում Մատինովից: Վերջինս նախօրոք զգալով նրանց մտադրությունը, նույն կառավարչապետին է ուղարկում առաջին դանտսը:

Ստանալով կառավարչապետի բացատրություն պահանջող գրությունը, Մատինովը ներկայացնում է երկրորդ ամբաստանագիրը, ուր Արովյանին մեղադրում է եվրոպայի ճանապարհորդներին մոլորեցնելու և Էջմիածնի պատիվը արատավորելու մեջ. միաժամանակ պահանջում է Արովյանին հեռացնել Երևանից, հայանելով, որ այդ ոչ միայն իր, այլ և Սինոդի ատենակալի պաշտոնակատար Բարսեղ արքեպիսկոպոսի ցանկությունն է, որը սակայն՝ չի համարձակվել այդ մասին գրել:

Սրանով ավարտվում է մեր ձեռքի տակ եղած գործը: Հետաքրքիր է թե ինչով վերջացավ Անդրեկովկասի կառավարչապետի գրասենյակում այս հարցը. արդյո՞ք այն հետազոտում չի ստացել նոր ընթացք. այս դեռևս հարց է և լուծման կարոտ^{*)}:

ՐԻՐ 181-366

*) Մատենադարանի արխիվի. № 223 տակ գտնվում է նաև կաթողիկոսի գիտմունք 1856 թվին կազմված մի գործ, որը վերաբերում է Արովյանի որդուն՝ Վարդան Արովյանին Լազարյան ճեմարանում ձերբարք կրթություն տալու խնդրին: Այս

Հովհաննես Կարբեցու նամակից. ուղղված Վրաստանի Հայոց հոգևոր կառավարության անդամ Սեփաննոս եպիսկոպոս Արղուրյանին, «1837 Յունվարի 25 ի Ա. Էջմիածին»:

«Մենք ի վերադառնալ մերում այդքին ալն ունեւոր թէ տիրացու Թաշատուրն Ապովկանց զկնի դոյզն ինչ միջոցի ունի դալ Աթոսս բառ իւրեան խոստման՝ այլ զկնի ախորիկ ոչ ի նմանէ և ոչ ի ձենջ վասն նորա չընկալաք տեղեկութիւն ինչ, այլ այժմ բարեհաճութեամբ մերով զրեաց նմա Թոմայ Յովսէփիչն Դորդանեանց, պրօկուրօրն Արքադան Սիւնհոդոսի զի նա եկեսցէ այսր յաղագս պիտանաւորութեան աթոսոյս. բառ գրութեան նորա, եթէ ունիցի յօժարութիւն, եկեսցէ դէպ առ մեզ. իսկ թէ ոչ, ծանուցիք մեզ վաղվադակի՝»

Երեցյանի արխիվ.

Թղթագ. 2. № 178

Բնագիրը.

№ 40

4-го сентября 1843 г.

ДЕЛО

По доносу от г. Прокурора Главноуправляющему в Грузии, о неприличных поступках титулярного советника Абовяна, при сопровождении в Эчмиадзинский монастырь путешественника Барона Гакстгаузена.

Кончено 11 сентября.

Г. Главноуправ. Зак. Краем

Исправ. д. прок. Эч. Синода

РАПОРТ

Список с рапорта на имя Главноуправляющего Закавказским Краем, Ис-

գործում կան՝ էմիլիա Արովյանի (Ս. Արովյանի կնոջ) երկու խնդրագրերը ուղղված կաթողիկոսին, Թրիթսից, Լազարյան ճեմարանի գիրեկտորի պաշտոնակատարի գրությունը կաթողիկոսին և վերջինիս գրությունը Ներսիսյան գաղտնի հաղաքարձությունը:

Բացի այդ՝ Արխիվում է պահվում նաև Ներսիսյան գաղտնի հաղաքարձու Դավիթ Թերոպինյանի գրությունը ուղղված կաթողիկոսին դարձյալ նույն խնդրի և ապա Ռաֆայել ու Միքայել Պատկանյանների միջև նույն գաղտնի տեղի ունեցած ընդհարման պատճառների մասին:

правляющего должность Прокурора Эчмиадзинского синода, от 4 сентября 1843 года № 95.

Минувшего 27 августа, в ночное время, когда Эчмиадзинское духовенство после вечерней трапезы, предалось покою, прибыл на монастырский двор Королевско-Прусской тайной коллегии Советник Барон Гакстгаузен, вместе с Смотрителем Эриванского Уездного училища титулярным Советником Абояновым¹. Последний этот, тотчас по прибытии в монастырь прислал ко мне старшину деревни Вагаршапат с требованием скорейшего отвода квартиры для одного прибывшего с ним почетного лица и для него самого. — Я велел старшине обратиться об этом к управляющему монастырским имением чиновнику Маленцову и к Управляющему гостеприимным двором Архимандриту Хачатуру, с тем, чтоб этих прибывших господ поместили они в Газарапат или в квартире бывшего прокурора эчмиадзинского Синода Статского Советника Корганова. Приказав Старшине объявить об этом Абоянову, сопутствующему Барона Гакстгаузена, я велел присовокупить, что мебель для них доставится немедленно и что прочие комнаты патриаршего двора переделываются. — Абоянов обратив вежливость мою в обязанность эчмиадзинского прокурора, позволил себе показать свое неудовольствие, и вероятно внушив и Барону Гакстгаузену тоже, даже другия обязанности здешнего прокурора, прислал вновь ко мне старшину сказать, что они в отводимых квартирах не согласны остановиться и что им желательно знать, что они будут есть?. Тут уж я вынужден был ответить, что они могут есть что им угодно. После этого, Абоянов выставял вновь свое неудовольствие, что прокурор Синода, не показывается сам,

отправился в дом родственника своего здешнего маркитанта, и в сакле его расположил прибывшего с ним Барона. На утро, пользуясь свободным от присутствия днем, отправился я в Эривань для осмотра разных приготовляемых для Патриаршего дома принадлежностей, и для удостоверения особенного безпорядка в церквях, о которых доведено было до сведения моего, а помощника секретаря Патканова послал я к Абоянову с упреком, что он принимаясь соупствовать подобным людям как Барон, зная положение нашего монастыря, должен был хоть часом прежде предупредить нас, и что мне очень прискорбно, что он по упрямству своему поместил Барона в столь невыгодном месте. Не успел чиновник Патканов обратиться с извинением и к Барону как он, полагая, что Патканов не знает немецкого языка, ответил Абоянову, что теперь нечего об этом говорить, а что он сварит суп прокурору.

В Газарапате находятся весьма порядочныя комнаты, а дом бывшего прокурора столь также порядочен, что член Совета Статский Советник Безак, в бытность свою в Эчмиадзине, помещался там с полковником Литвиновым, с Председателем Палаты Имуществ Орловским и со всем своим штатом.

Как Эчмиадзинский прокурор сравнен по обязанности своей с правами Губернского Прокурора, и следовательно отвод квартир и хозяйственная часть не относятся до него, и как за всем этим с моей стороны все было сделано к приему Барона Гакстгаузена, то я покорнейше прошу Ваше Высочество, обратит внимание на поступок Титулярного советника Абоянова, переведенного в Эривань из смотрителей Тифлисского Училища, приказав, кому следует, объявить ему, чтоб он, если не остыла еще в нем страсть встречать всех вояжоров и быть им

¹ Բաթմալի անհայտ անհայտ

указателем, с коими он, как уверял, не оставил в покое и Ноев ковчег, то по крайней мере, завозя их в Эчмиадзинский Монастырь, не помрачал бы славы гостеприимного нашего духовенства, толком упрямством и неосто-

рожными своими поступками, а тем менее не позволял бы себе, сравнивать, людям незнакомым права прокурора с правами эконома.

№ 95—103

4 сентября 1843 г.

* * *

Исправляющему должность Прокурора Эчмиадзинского Армянского Григорянского Синода Господину Коллежскому Ассесору Матинову.

ГЛАВНОЕ УПРАВЛЕНИЕ
ЗАКАВКАЗСКИМ КРАЕМ

Канцелярия

4-го сентября 1843 года

№ 9905

В Тифлисе

Дошло до моего сведения, что по приезде в Эчмиадзин путешествующего по Закавказскому краю Барона Гакстгаузена, он не застал там никого из членов Синода по случаю выезда их в летнее местопребывание и не только не был никем принят приветливо, но вы даже отказали ему в ночлеге, на вопросы его делали ему ответ с неохотой, что вынудило его тогда же уехать из Эчмиадзина.

По поручению Г. Главноуправляющего прошу Вас уведомить меня действительно ли Барону Гакстгаузену было отказано в ночлеге и вообще он так негостеприимно был принят в Эчмиадзине?

Начальник Гражданского управления Генерал Лейтенант ГУРКО

* * *

Его Превосх.

Начальнику Гражданской части в Закавказском крае, Госп. Генералу лейтенанту и кавалеру Гурко

Исправляющего Должность Прокурора Эчмиадзинского Синода.

Письмо 11 сентября 1843

№ 97—109

РАПОРТ

На предписание ко мне Вашего Превосходительства от 4 сего сентября за № 9905 честь имею донести, что сведения, доставленные Вам на счет приема Барона Гакстгаузена, совершенно

неправильны, и опровергаются теми самыми обстоятельствами, кои до получения означенного предписания изложил я со всею откровенностью в рапорте моем к Господину Главноуправляющему Закавказским краем 4 же сего сентября за № 95. Равно неправильно и то, что будто бы духовенство наше в бытность Барона Гакстгаузена в Эчмиадзине, находилось на летнем жилище: духовенство и весь штат переехали сюда из Пираган еще 17 августа, а Барон прибыл в Эчмиадзин 27 числа. В вящее доказательство, что в Эчмиадзине любят гостеприимство, ссылаюсь на приемы оказанные в недавнем времени: прибывшему из Алек-

сандрополя полковнику Челищеву, Казачьему полковнику Ягодину, подполковнику Корпуса жандармов Филатьеву и Казачьему сотнику Воробьеву. Люди эти приехали обратиться с должною вежливостью к старшему в духовенстве и ко мне, и им было все оказано. — Барон же Гакстгаузен и Абоянов, коим, надо полагать руководим был первый, поступили и для себя и в отношении к духовенству, крайне неосторожно, как я имел честь о том донести: прибыть в ночное время в монастырь, не довольствоваться порядочными квартирами, заботами об этом самого прокурора Эчмиадзинского Синода, требовать не от управляющего двором, но от прокурора лучшей квартиры, объявлять претензии почему не показывается им тот прокурор, наконец присылать к нему с настойчивым требованием пищи, и угрожать канцелярским чиновникам, что он сварит Прокурору суп, суть поступки ни с чем не сообразные.

Но, в дополнение к первому рапорту моему № 95 я долгом поставляю Вашему превосходительству присовокупить, что описанная в оном страсть чиновника Абоянова всем известная, и незнание им приличий, вновь подтвердилось: он и после Барона Гакстгаузена, успел еще уловить одного путешественника, именно Ливина, завез его на днях в Эчмиадзинский Монастырь, не объявив никому ни о себе, ни о нем, провел его по ограде монастырской, не просил ризничего показать древностей и достопомнятностей монастыря и закусив с ним в одном из крайне неприличных лавок здешнего жалкого базара, отправился по своим. Невежеству этому дивились самые простолюдины. — Словом, если этот упрямый человек, не будет переведен из Эривани в другое учебное заведение, то живя тут на перепутье, может часто повле-

кать духовенству нашему подобныя неудовольствия о чем и исправляющий должность председателя Эчмиадзинского Синода Архиепископ Барсег, не решаясь особо утруждать Господина Главноуправляющего, просил меня, повергнуть обстоятельство это милостивому вниманию Его Высокопревосходительства.

В сем деле нумерованных и скрепленных шесть листов. С.

Ստացա ի 9 մայիսի 1844 թ.

(Բնագիր)

1844. յունվարի 25.

ի Ս. Գ. Բուրդ.

Թղթապանակ 1844 թ.

Վավերագիր № 138:

Ներսես կաթողիկոսի համակից, ուղղված Սինոդի ատենապետ Բարսեղ արքեպիսկոպոսին 1844 թ. Հունվարի 29

(Պետերբուրգից)

№ 25

(Բնագիր)

«Ի 25 ամսոյս յաղագս Արիւն անուն ուսումնականի ուրումն, որ առաքեցաւ Կայսերական հրամանաւ աչդր յԱրարատ և ի սահմանակից գաւառն ընդ պորուճիկն լեւնական ինժներ Սոկուլովի, գրեալ գլանձնարարութիւն առ ձեզ վան ամենայն կարողութեամբ ձեր օժանդակելոյ նոցա, հարկաւոր համարեալ գրեցի և առ վարժապետ Ռաջապուր Ապովեան հարազատն մեր, որ գիտակ է որպէս բազում հանգամանաց դաշտաց և լեռանց Արարատայ, մանաւանդ լեռինն Մասեաց՝ օջնակէս և լեզուի նոցա, և երկոցուն գրեալ իմ գծրարն եզի ի վերա սեղանոյ զի ի ժամանակի եղեալ ի ծրարի առ ձեզ գրութեան իմոյ գծրարն գրեցելումն առ Ապովեանն յանձնուցուր խընդրողացն դաշնաւ Այլ առանց մեզ կնքեալ դաշնա ջոկ ջոկ տուեալ են նոցա. յաղագս որոյ յանձն ասնեմ ձեզ զի յառանալն ձեր պրեալն իմ առ ձեզ, հարցջիք և վանն գրեցելումն առ Ապովեանն և եթէ չիցեն պատահարար հանդիպեալ նմա և տուեալ

դպիր իմ առ նա, դուք ընկալեալ զայն հասուցիք նմա եթէ իցէ այդք յերևան և կոչեալ զնա պարտաւորեալիք լինիլ օժանդակ նոցա ըստ ամենից կարևորացն ինքեան, որպէս պարտաւոր մարդկային մարդասիրութեանց։

Կաթող. Գիման. Թղթապանակ 1844 թ., № 141.

Սինոդի տաննապետ Բարսեղ արքեպիսկոպոսի
գրությունը ներսեռ կաթողիկոսին

(սեվագրություն)

№ 50

Ի 20 փետրվարի 1844 ամի.

Վեհափառ Հայրապետ

ամենողորմ եպիսկոպոսապետ.

Մեծաւ յարգանք ընկալայ զկոնդակ Վեհափառութեան Ձերոյ, արձակեալն առ ի 29 Յունվարի անցելոյ համար 25. և իսկոյն թղթակցեալ ընդ պարոն Արովյանին ի մասին գիտնական առն Արիխ առնուանելոյ, որ ունի գալ յայտոսիկ կողմանս, ստացա ի նմանէ զպատասխանի թէ՛ նա տակաւին չէ եկեալ յերևան։ Ի գալ նորա այսք ի սուրբ աթոռս ըստ պատուիրանի Վեհափառութեան Ձերոյ ցուցից նմա զվայելչական հիւրասիրութիւն, որով յուսամ զոհունակ մնասցէ նա ժիշտ զԱստուածընտիր Հայրապետութենէ Ձերմէ։

Թղթապանակ 1844 թ. № 20.

Սինոդի տաննապետ Բարսեղ արքեպիսկոպոսի
գրությունը

(սեվագիր)

Արքադնակատար Հայրապետ՝
Վեհափառ Տէր.

Կայսերական հրամանաւ առաքեալն յայսկոյս Կովկասու գիտնական Գերմանացին պարոն Արիխ մականուամբ ընդ լեռ-

նական ինժիներ պօրուաչիկ Սօկուլովի ըստ արարեալն նոցա յանձնարարութեան, զգալլատենէ որոց կանխաւ ծանօթ էի կոնդակաւ Ձերդ վեհափառութեան, յՊ ընթացիկ ամսոյս մայիսի մուտ գործեցին յաթոռս սուրբ, ի միասին ընդ բարեշուք Յաջատրոյ Արովյան հայադնոյ, բնակելոյ այժմ յերևան քաղաքի, վարժապետութեամբ յարքունի ուսումնարանի տեղւոյն, զորս և ընկալեալ ըստ վայելչականին պատուեցաք հիւրընկալութեամբ և ըստ պատուիրանի վեհափառութեան Ձերոյ՝ զծագրելոյ գրութեան ի 25 յունվարի սոյն ամի ընդ ձեռն յիշեալ գիտնականին ինձ ժամանելոյ, թարգմանութեամբ Արովյանի հարցմանցն նորա ի ծանօթութիւն նորին պատասխանեցաւ ըստ պաշտօնին և ըստ ցանկութեան նորա ցուցան նմա հնութիւնք վանիցս և այսպէս ամենայն զոհանակութեամբ ելեալ ի 11 ամսոյս ընդ Արովյանի ղիմեցին դեպի հանքն աղային Կողբայ, ի մերձակայ նորին. բայց նախքան յուրի անկանելն հստաջարկեցի նմա, եթէ պետք իցեն նմա անձինք երկրացիք՝ ծանօթք լերանց և վայրաց Արարատայ և արագածունեաց, պատրաստեցից զնոսա վասն ուղևորելոյ ընդ նմա ի շրջագայիլն նորա, զորս ևս ունիմ ի պատրաստի. առ այս նովին եղանակաւ շնորհակալութիւն իւր ցուցեալ յայտնեաց թէ, զկնի վերադառնալոյ իւրոյ այսք յաթոռս ի Կողբայ, ունի խնդրել զայսմանէ յինէն, վասնզի բարձունք, զոգք և միջին մասունք լերանց այդոցիկ տակաւին չեն մաքրեալ լիովին ի ձեանց։

Ի 13 մայիսի 1844 ի Սուրբ Էջմիածին.

Թղթապանակ 1844 թ. № 27.